

УДК: 016.2:908 "1920/1930"(477.51)

Володимир Ткаченко (м. Київ)

ВНЕСОК ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 1920–1930-Х РОКІВ

Аналізується роль громадських історико-краєзнавчих об'єднань Чернігівщини у дослідженні історії краю у 20–30-х роках ХХ ст. Вивчаються головні напрями, форми і методи роботи наукових товариств регіону та їхні зв'язки з провідними науковими установами України.

Ключові слова: наукові товариства, історико-краєзнавчі дослідження, Всеукраїнська академія наук, краєзнавчі гуртки, Центральне бюро краєзнавства, Український комітет краєзнавства, Комісії порайонного дослідження України.

Анализируется роль общественных историко-краеведческих объединений Черниговщины в исследовании истории края в 20–30-х годах ХХ века. Изучаются основные направления, формы и методы работы научных обществ региона и их связи с ведущими научными учреждениями Украины.

Ключевые слова: научные общества, историко-краеведческие исследования, Всеукраинская академия наук, краеведческие кружки, Центральное бюро краеведения, Украинский комитет краеведения, Комиссии порайонного исследования Украины.

У відродженні багатівікових традицій культури українського народу помітна роль належить історичному краєзнавству. Лише глибоке всебічне вивчення конкретного, специфічного дає можливість історії як науці дійти узагальнень, вивчити спільне, розкрити закономірності історичного процесу.

Значення історичного краєзнавства не обмежується суто науковими функціями. Одночасно воно є формою залучення широких кіл громадськості до пізнання історії рідного краю як складової частини багатівікової історії України, проявом творчої активності мас у виявленні, збереженні і примноженні історико-культурної спадщини нашого народу¹.

Виконуючи виняткові науково-пізнавальні та виховні функції, історичне краєзнавство є невід'ємною складовою культурного і духовного потенціалу народу.

Протягом тривалого часу історичне краєзнавство служило своєрідним підґрунтям історичної науки, живило її яскравим фактичним матеріалом, відкривало широкі можливості для наукових узагальнень.

Водночас дослідження історії рідного краю являло собою своєрідний місток між професійною історичною наукою і натхненною працею місцевих краєзнавців.

В умовах розбудови незалежної Української держави і пов'язаних з нею процесів пробудження національної свідомості та духовно-

го відродження українського народу значно зростає інтерес до вітчизняної історії. Один з пріоритетних напрямів історичних досліджень на сучасному етапі полягає у вивченні минувшини окремих регіонів, міст і сіл України. Дослідження та широка пропаганда історії малої Батьківщини справедливо розглядається як могутній засіб виховання патріотичних почуттів молоді, як невмируще джерело національної гідності й самоствердження². Водночас провідні вітчизняні та зарубіжні вчені стверджують, що "саме нові історичні факти, встановлені у локальних дослідженнях, дають основний вихідний матеріал для історичного синтезу"³.

Передумови виникнення розгалуженої мережі наукових товариств на Чернігівщині у 1920-ті роки були створені ще за дореволюційних часів. Вже наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. тут були репрезентовані практично всі відомі на той час типи історико-краєзнавчих товариств і установ. Не викликає сумніву те, що кращі представники наукової інтелігенції Чернігівщини, включившись до історико-краєзнавчого пошуку, створили сприятливі умови для досліджень 1920-х років, які в науково-методичному та організаційному плані часто спиралися на досвід дореволюційних краєзнавчих об'єднань.

Зусиллями кількох поколінь місцевих дослідників було закладено надійні підвалини

для систематичних і широкомасштабних історико-краєзнавчих досліджень. Саме це, зрештою, дало змогу піднести краєзнавчий рух у 1920-х роках ХХ ст. на якісно новий рівень. Якраз тоді створюється розгалужена мережа державних і громадських історико-краєзнавчих об'єднань. Разом з професійними вченими з дореволюційним “стажем” в історико-краєзнавчій пошук включилися представники нової генерації дослідників, численні аматори старовини. Сучасник зазначав: “У краєзнавстві беруть участь усі: і робітник з фабрики, і селянин з села. Краєзнавство повинно перетворитися на щось більш широке, ніж наукове дослідження”⁴.

Ще за доби національно-визвольних змагань і громадянської війни практично повсюдно почали виникати музеї, наукові товариства і гуртки. Загалом у 1920-х роках в Україні діяло близько 10 тисяч різноманітних краєзнавчих осередків, які називали “органами самопізнання країни” та навіть “академіями наук на місцях”⁵. Між іншим, це переконливо спростовувало поширену серед частини фахівців думку про те, що історична наука, мовляв, може успішно розвиватися тільки у рафінованому академічному середовищі.

Багато у чому новостворені осередки продовжували кращі традиції історико-краєзнавчих установ і об'єднань дореволюційного часу. Провідну роль у їхній діяльності звичайно відігравали досвідчені спеціалісти старого вишколу, які охоче передавали свої знання, а часом і власні колекції та бібліотеки науковій молоді.

Аналіз архівних матеріалів і друкованих джерел дає підстави стверджувати, що на прикладі Чернігівщини можна з'ясувати практично усі аспекти розвитку історичного краєзнавства в Україні 1920–30-х років ХХ ст.

Провідну роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у регіоні відіграло Чернігівське наукове товариство, створене у 1920 р. ініціативною групою у складі В. Ю. Зубка, Й. Р. Карповича, В. І. Коновала, І. Я. Кошового, Б. Л. Луговського, С. П. Устименка та Г. Г. Холодного. Спочатку воно мало статус Українського наукового товариства у Києві, а з 1925 р. діяло в системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), яка затвердила в жовтні того ж таки року його статут⁶. Згодом було відкрито філіал товариства у Сновську (нині м. Щорс)⁷.

Керівництво діяльністю товариства здійснювала постійна Рада з 6 осіб, першим голо-

вою якої було обрано викладача Чернігівського інституту народної освіти Г. Г. Холодного, а секретарем В. Ю. Зубка. До складу постійної Ради входили також відомі краєзнавці В. А. Шугаєвський, М. К. Шматько, Д. О. Заушкевич та представник губернського відділу народної освіти Т. Н. Голік. Протягом 1921–1929 рр. кількість членів товариства, яке за мету своєї діяльності поставило “розробку і популяризацію різних галузей наукових знань, особливо по вивченню природи, історії та етнографії Чернігівщини”, зросла з 31 до 76 осіб. Найактивніше працювали історико-філологічна (з 1929 р. — історико-краєзнавча), етнографічна та бібліографічна секції товариства⁸.

На початку 1921 р. виникло Сосницьке науково-дослідне товариство, яке проголосило своєю метою “об'єднання усіх місцевих науково-культурних сил для вивчення місцевого краю і сприяння Радянській владі шляхом наукової роботи”. Влітку 1921 р. його статут затвердив Сосницький повітовий виконком, а дещо пізніше й Українська Академія наук. Товариство складалося з двох секцій: історико-соціально-економічної та природничо-математично-медичної.

Керівництво його діяльністю здійснювала президія у складі 4 осіб. Першим головою товариства було обрано завідуючого Сосницькими педкурсами А. М. Шведова, заступником — відомого краєзнавця, фундатора Сосницького музею Ю. С. Виноградського. У перших зборах товариства взяли участь 21 чоловік, а згодом кількість його членів зросла до 50 осіб, переважно учителів. Серед них були й мешканці Києва, Чернігова, Сновська, а також населених пунктів повіту — Корюківки, Макошина, Авдіївки, Погорільців. У вересні 1921 р. відділення товариства у складі 15 осіб оформилося у Мені⁹.

У липні 1924 р. було створене Остерське наукове товариство краєзнавства, членом якого за статутом мала право бути “всяка особа, яка що-небудь зробила для вивчення Остерщини”. Впродовж другої половини 20-х років кількість членів товариства, до складу якого входили вчителі, студенти Остерського педтехнікуму, лікарі, агрономи, зросла з 35 до 71 особи. Головою правління з 5 чоловік було обрано відомого краєзнавця, завідуючого Остерським музеєм А. Г. Розанова. Він же очолював археологічну секцію товариства. Керівництво етнографічною секцією здійснював

М. Г. Шуранов, а природничою — Г. Є. Буш. Крім того, товариство мало допоміжні інституції — станції: метеорологічну, гідробіологічну, ліків і лікарських рослин¹⁰.

У січні 1925 р. відбулися установчі збори Ніжинського наукового товариства краєзнавства, а у березні того ж таки року Всеукраїнська Академія наук затвердила його статут. Переважну більшість членів товариства становили викладачі Ніжинського інституту народної освіти та співробітники створеної при ньому Науково-дослідної кафедри історії культури й мови.

На чолі товариства у 1925–1926 рр. перебував проф. Ф. Булаєвський, у 1926–1927 рр. — проф. В. І. Резанов, у 1927–1929 рр. — ректор Ніжинського інституту народної освіти М. Г. Куїс. Обов'язки секретаря виконували, відповідно, В. А. Фесенко, А. Г. Єршов та П. В. Одарченко. Роботою історичної секції керував М. Н. Петровський (згодом член-кореспондент АН України), а етнографічну секцію очолював проф. Є. А. Рихлик. Крім того, діяли статистично-економічна та природнича секції товариства¹¹.

У березні 1926 р. було проголошено заснування Конотопського краєзнавчого товариства, а через місяць затверджено його статут, який передбачав “вивчення місцевого краю в розрізах: природа, людність, її побут, ідеологія, сільське господарство, промисловість, транспорт”¹². На загальних зборах членів товариства було обрано правління у складі 5 осіб. Товариство складалося з 4 секцій: економічної, історичної, природничої та етнографічної. Спочатку товариство об'єднувало 23 дослідники, згодом їх кількість зросла до 84 осіб¹³.

Чимало зусиль до організації краєзнавчого осередку доклали прилуцькі аматори старовини. Вже у 1919–1920 рр. виникло Товариство по дослідженню Прилук та повіту, а влітку 1926 р. утворився гурток краєзнавців, що поставив собі за мету вивчення історії та природи Прилуцьчини¹⁴.

Краєзнавчі гуртки, комітети та бюро певний час діяли також у Борзні, Городні, Лосинівці, Мрині, с. Софіївці (нині — Щорсько-району) та інших населених пунктах¹⁵.

За таких умов цілком природно постало питання про утворення координаційного центру краєзнавчого руху в регіоні у вигляді наукової асоціації — Чернігівського інституту краєзнавства (далі — ЧІК). Уперше його було

порушено в лютому–березні 1923 р. на сторінках місцевої преси¹⁶.

На початку наступного 1924 р. було створено ініціативну групу по організації ЧІК, до якої увійшли представники Чернігівського інституту народної освіти, губернського музею, губернського архіву, губернського істпарту, Чернігівського наукового товариства і Всеукраїнської Академії наук¹⁷.

Вони зазначили, зокрема, що краєзнавчі студії часто-густо “проводяться у вузьких рамках свого маленького замкнутого світочка..., без координації, без інформації..., не рідко помацки, осліп”, між тим “зараз уже нічого або дуже мало можуть дати нам окремі випадкові... спроби вивчень індивідуальних дослідників місцевого краю..., необхідна колективізація зусиль, необхідне утворення масових наукових асоціацій”¹⁸. Неабияку роль у подальшому просуванні справи відіграла підтримка з боку Комісії краєзнавства при ВУАН, а також академіка М. С. Грушевського, який відвідав Чернігів влітку 1924 року¹⁹. Невдовзі Чернігівський губвиконком затвердив статут ЧІК. Цей документ засвідчував якісно новий етап у розвитку краєзнавства на Чернігівщині, закладав підвалини для справді всебічного вивчення краю.

Першою акцією асоціації була Чернігівська губернська краєзнавча конференція, проведена у жовтні 1924 року. На ній у присутності близько 80 осіб було виголошено 23 доповіді, які охоплювали досить широке коло питань, як-от “Проблеми історичного вивчення Чернігівщини”, “Етнографічна праця на Чернігівщині”, “Школа і краєзнавство” та ін.²⁰.

На жаль, ЧІК не судилося розгорнути подальшу діяльність: він став жертвою адміністративно-територіальної реформи 1925 року. Ліквідація губвиконкому позбавила ЧІК джерел фінансування, а новостворені структури не поспішали надати належну допомогу. Відтак, реалізувати закладені у статуті ЧІК можливості краєзнавцям 20-х років не поталанило і унікальний досвід організації єдиного в Україні у масштабах губернії координаційного центру краєзнавчого руху не набув поширення. Проте досвід організації краєзнавчого руху, сконцентрований у статуті ЧІК, заслуговує на увагу і використання в сучасних умовах.

Діяльність краєзнавців 20-х років мала неабияке значення для розвитку науки, сприяла піднесенню рівня інтелектуального життя

провінції, освіті широких верств населення і одночасно залучала стару інтелігенцію до будівництва нового суспільства. Краєзнавчі осередки Чернігівщини підтримували тісні зв'язки з Центральним бюро краєзнавства при АН СРСР, Комісією краєзнавства при ВУАН, Українським комітетом краєзнавства. Статті й замітки краєзнавців Чернігівщини регулярно з'являлися на сторінках численних видань Всеукраїнської Академії наук. Результати досліджень з історії Чернігівщини знайшли відображення у збірнику статей “Чернігів і Північне Лівобережжя” та “Записках” Чернігівського наукового товариства²¹.

У роботі другої Всеросійської краєзнавчої конференції (грудень 1924 р.), Першого Всеукраїнського з'їзду в справі дослідження продуктивних сил народного господарства (грудень 1924 — січень 1925 рр.), Першої Всеукраїнської конференції краєзнавства (травень 1925 р.) брали участь дослідники з Чернігова, Ніжина, Остра²².

Досить повне уявлення про контакти академічних вчених і краєзнавців дає аналіз діяльності Комісій порайонного дослідження України, створених при ВУАН. Своє завдання ці установи вбачали не тільки у вивченні конкретних проблем історичного минулого відповідних регіонів, але й у пробудженні інтересу найширших верств населення до історії свого краю. Для забезпечення ефективності цієї справи порайонні комісії мобілізували місцеві наукові сили, сприяли створенню на місцях краєзнавчих осередків²³.

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження становить діяльність комісії Лівобережної України (з кінця 20-х років вона вивчала і територію Слобожанщини). Тематика наукових студій співробітників комісії охоплювала проблеми колонізації, зародження і розвитку різних галузей господарства, археологічні об'єкти, пам'ятки старовини тощо.

Крім керівника комісії Й. Ю. Гермайзе і штатного співробітника Л. П. Шевченка, членами комісії були науковці та педагоги з Чернігова (В. С. Євфимовський, П. К. Федоренко), Ніжина (К. В. Харлампович, Д. Н. Абрамович, А. Г. Єршов, М. Н. Петровський) та інших міст. У проведенні заходів ВУАН важлива роль відводилася місцевим краєзнавцям. Чернігівськими ентузіастами було укомплектовано бригаду матеріальної культури комплексної експедиції ВУАН по дослідженню Полісся, якою керував К. А. Жуковський,

створено комісію по обстеженню та вивченню стану пам'яток Чернігова.

Комісія організувала експедиції для дослідження неолітичних стоянок в межах Чернігівської округи. Завдяки цьому їх було виявлено понад п'ятдесят. До розкопок однієї із найбільших серед них — Мізенської, 1932 р. було залучено місцевих краєзнавців, серед яких був і викладач інституту народної освіти С. Г. Баран-Бутович²⁴.

Значення порайонних комісій у розгортанні краєзнавчого руху може стати темою окремого дослідження, але навіть побіжне ознайомлення з їхньою діяльністю засвідчує велику мобілізуючу роль цих установ у розвитку краєзнавства.

Наукові товариства Чернігівщини у короткий час зуміли визначити основні напрями історичних досліджень досить широкого діапазону і розгорнути діяльність по реалізації цілої низки наукових програм.

Значне місце в історико-краєзнавчій роботі належало дослідженню археологічних і архітектурних старожитностей. Зокрема, члени Чернігівського наукового товариства влітку 1923 р. брали участь в архітектурно-археологічних дослідженнях видатної пам'ятки XI ст. — Спасо-Преображенського собору в Чернігові, які проводила група науковців на чолі з М. О. Макаренком та І. В. Моргилевським, а дещо пізніше в охоронних археологічних роботах, якими керував у межах міста С. Г. Баран-Бутович²⁵. Завдяки зусиллям членів Сосницького науково-дослідного товариства і, насамперед, Ю. С. Виноградського було здійснене майже суцільне обстеження старожитностей Середнього Подесення і відкрито понад 50 стоянок первісної людини доби неоліту — бронзи, а також близько 10 давньослов'янських городищ і селищ²⁶. Членами археологічної секції Остерського краєзнавчого товариства під керівництвом А. Г. Розанова були проведені розкопки поселення трипільської культури біля с. Євминка, досліджено стоянки доби неоліту в урочищі Бугаївка та давньоруське городище у с. Старогородці. З метою складання археологічної карти Остерщини було зібрано чималий матеріал у київських музеях та під час археологічних розвідок на терені Нижнього Подесення²⁷.

Тривало збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Члени етнографічної секції Чернігівського наукового товариства на чолі з Б. Л. Луговським збирали місцевий фольклор,

досліджували пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва й народної архітектури. Цікаві результати дало етнографічне вивчення місцевих ярмарків, водяних млинів і сукновалень. Все це дозволило невдовзі створити у Чернігові етнографічний музей²⁸.

Етнографічна секція Остерського краєзнавчого товариства на чолі з співробітницею місцевого краєзнавчого музею М. Г. Покащевською досліджувала побут і звичаї місцевого населення²⁹. Один з керівників Сосницького науково-дослідного товариства Ю. С. Виноградський збирав відомості про місцевих кобзарів та лірників і записував тексти фольклорних творів. Етнографічна секція Ніжинського наукового товариства на чолі з проф. Є. А. Рихликом надавала перевагу питанням ономастики та дослідженням місцевих народних обрядів³⁰.

Помітне місце у діяльності товариств посідали історичні студії. Так, члени історико-краєзнавчої секції Чернігівського наукового товариства вивчали соціально-економічний розвиток і культурне життя краю від найдавніших часів до початку ХХ ст.³¹. Члени історичної секції Ніжинського краєзнавчого товариства досліджували насамперед минуле Чернігівщини XVII–XVIII ст.³². Історичні секції Конотопського і Сосницького краєзнавчих товариств головну увагу приділяли проблемам місцевої історії, а економічні секції цих наукових осередків і статистично-економічна секція Ніжинського товариства вивчали економіку своїх регіонів³³.

Наприкінці 1920-х років у складі Чернігівського наукового товариства було створено бібліографічну секцію, члени якої складали покажчики літератури про Чернігівщину, а також каталоги місцевих видань (газет, журналів, альманахів, книг) радянського періоду³⁴.

Велику увагу краєзнавці Чернігівщини приділяли питанням охорони пам'яток історії та культури. Так, членами Сосницького науково-дослідного товариства та музейної секції при Прилуцькому кабінеті політосвіти, яка фактично відіграла роль краєзнавчого товариства, були складені й упорядковані реєстри пам'яток історії, культури і природи своїх округ³⁵. Аналогічну роботу проводили також Лосинівське бюро краєзнавства і Борзнянське бюро охорони пам'яток старовини та культури³⁶.

Досить різноманітними були і форми діяльності наукових товариств Чернігівщини. Крім

засідань окремих секцій, влаштовувалися загальні збори, на яких з доповідями, повідомленнями й лекціями виступали місцеві дослідники та вчені з інших міст. Крім того, краєзнавці влаштовували прилюдні урочисті засідання, присвячені пам'яті видатних діячів української культури, пов'язаних з Чернігівщиною, — Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Барвінок, С. Носа, А. Свидницького, О. Лазаревського, М. Максимовича, Г. Сковороду, Л. Глібова та ін., брали участь у складанні Біографічного словника громадських діячів України, створили наукові бібліотеки в Чернігові, Сосниці, які налічували по кілька тисяч видань, серед яких було чимало стародруків і цінних рукописів³⁷.

Констатуючи успішне розгортання історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині, варто підкреслити, що втілення в життя накреслених планів часто-густо стримувалося відсутністю надійних джерел фінансування і недостатньою кількістю кваліфікованих кадрів. Так, через брак “матеріальних засобів” поволі занепадає Сосницьке товариство, яке дещо змінило свій профіль і з 1924 р. йменувалося науково-освітнім³⁸. За цих обставин краєзнавчий актив згуртувався навколо Сосницького музею, який виявився достатньо життєздатним і виборов собі право на існування. “Відсутність матеріальної бази була найголовнішою перешкодою” і в роботі Конотопського округового товариства краєзнавства, яке влітку 1927 р. створило 18 краєзнавчих гуртків у селах округи, але вони виявилися непрацездатними, хоча на папері в цих осередках налічувалося 600 осіб³⁹.

За даними Українського комітету краєзнавства у цей час були “цілковито матеріально незабезпечені” майже всі товариства республіки⁴⁰. Втім, історико-краєзнавчі дослідження тривали. Але на початку 1930-х років вони згортаються, що у першу чергу було зумовлено дедалі ширшим застосуванням вульгарно-соціологічного підходу до оцінки суспільних та культурних явищ. Це призвело до заперечення правомірності існування краєзнавства як окремої галузі з притаманними їй предметом та методом дослідження. За таких умов краєзнавчі товариства дедалі частіше починають відігравати роль “первісних збирачів сирових матеріалів, якими в економіці були статистичні організації”, а науковці зосереджують увагу на вивченні питань, пов'язаних з інтересами місцевого господарства (економіка

села, колективізація сільського господарства, комплексне вивчення типових сіл, вивчення покладів корисних копалин і т. ін.)⁴¹. Питання господарського значення наприкінці 20-х років виходять на перший план у діяльності наукових товариств Чернігівщини. Особливо активну роботу у напрямі виробничого краєзнавства у цей час вели Конотопське та Остерське товариства⁴².

У 1930 р. було ухвалено рішення про скасування краєзнавчих товариств і створення натомість секцій краєзнавства при заводах, колгоспах, вузах, школах, що значно знизило ефективність краєзнавчої роботи. Ці зміни означали, по суті, відмову від досвіду, нагромадженого історико-краєзнавчими організаціями протягом 20-х років, спричинило появу численних “білих плям” в історії України та її брутальну фальсифікацію на догоду тоталітарній системі.

Важливою причиною занепаду краєзнавчих товариств на Чернігівщині у 30-ті роки були масові репресії. Розгром краєзнавства став свого роду відлунням відомої “академічної справи” 1929–1931 рр., в результаті якої було безпідставно заарештовано і покарано більшість провідних російських істориків. Історичне краєзнавство як “гробокопацько-архівне” закликали ліквідувати, заявляючи, що “з історією ми Історію не зробимо”. Крім того, в Україні репресії проти краєзнавців мали свою “специфіку” і проводилися під гаслом боротьби проти концепції українського історичного процесу М. С. Грушевського. Перенесена на широке загальне тло культурно-наукового та суспільного життя на Україні, ця “акція боротьби проти буржуазного націоналізму” набула небаченого масштабу і зловісних наслідків для розвитку історичного краєзнавства, яке займалося вивченням різноманітних проявів суспільних процесів у місцевих умовах і не вписувалося у жорсткі регламентації спрощеної схеми, що нав’язувалася історичній науці за часів сталінізму. Отже, репресії проти краєзнавців Чернігівщини були не винятком, а гіркою закономірністю тих жахливих часів і складовою частиною політики сталінського уряду⁴³.

Репресії були спрямовані насамперед проти тих товариств, які намагалися запобігти заідеологізованому підходу до краєзнавства і прагнули й надалі проводити широкі історико-культурні дослідження. Тому не випадково, що найбільших втрат зазнало Чернігівське наукове товариство.

Перший удар був нанесений під час фабрикації справи “Спілки визволення України”. Якщо головним осередком “СВУ” було проголошено ВУАН на чолі з її віце-президентом академіком С. О. Єфремовим, то центром Чернігівської філії “СВУ” було проголошено місцеве наукове товариство, яке “підтримувало тісні зв’язки з історичною секцією ВУАН і в мініатюрі ставило ті ж наукові цілі, що і Всеукраїнська Академія наук з краєзнавчим уклоном”⁴⁴. Тому наприкінці 1929 р. 10 провідних краєзнавців були звинувачені у приналежності до Чернігівської філії СВУ і виключені зі складу Чернігівського наукового товариства⁴⁵.

У 1931 р. з великими труднощами і в урізаному вигляді вдалося таки видати перший і єдиний том “Записок Чернігівського наукового товариства”. Саме ж товариство, знекровлене репресіями, буквально вмирало на очах. Правоохоронним органам не треба було докладати багато зусиль, щоб довершити його розгром. Невдовзі у надрах ДПУ з’явився документ настільки бездоказовий і брутальний, що не потребує жодних коментарів: “Мета та ідеологія Чернігівського наукового товариства цілком і повністю відповідає меті та ідеології націоналістів, білогвардійців, фашистів... Весь час на чолі товариства були буржуазно-націоналістичні, класово-ворожі елементи як Холодний, Заушкевич, Кошарнівський. Членами товариства були такі особи, як Федоренко, Ницай і т. д. (націоналісти), Дубровський (фашист) і т. д... Товариство відкрито визнає, що програма Грушевських є їхньою програмою, що воно продовжує справу Єфремових, Слабченко... і працює на справу Соборної України... під прапором якої всі націоналісти, білогвардійці, фашисти, шпигуни проводять свою шкідливу діяльність у боротьбі проти Радвлади”⁴⁶.

Після таких звинувачень майже всі краєзнавці, які ще залишалися на волі, опинилися за ґратами, значна частина їхніх наукових праць потрапила до індексу заборонених книжок, а товариство перестало існувати.

Таким чином, наукові товариства відіграли видатну роль у відродженні традицій історико-краєзнавчих досліджень, які були започатковані ще за дореволюційних часів. Вони об’єднали широке коло істориків, археологів, етнографів і тим самим створили відповідне наукове середовище, яке сприяло підвищенню рівня історичних досліджень. Крім того, завдяки наполегливій роботі провідних крає-

знавців чимало населених пунктів краю, як от Чернігів, Ніжин, Прилуки, Остер, Сосниця, підтвердили свій статус “культурних гнізд” України. Історико-краєзнавчі дослідження наукових товариств були досить різноманітними і багатогранними. У цей період простежуються також спроби краєзнавців включати локальні студії у ширший контекст історико-культурного розвитку. На жаль, ці позитивні тенденції у діяльності наукових товариств були перервані нав’язуванням вульгарно-соціологічних схем з боку офіційних органів влади.

Вже на початку 1930-х років історичне краєзнавство, яке перебувало на гребені свого розвитку, почало занепадати внаслідок посилення ідеологічного тиску на сферу духовного життя.

Саме у цей час перестали існувати історико-краєзнавчі науково-методичні центри, краєзнавчі товариства та їхні друковані орга-

ни, було репресовано чимало кадрів краєзнавців. Все це негативно позначилося на рівні й масштабах історико-краєзнавчих досліджень та краєзнавчому русі в цілому⁴⁷.

Довгі десятиліття імена провідних чернігівських краєзнавців 1920–30-х років були невідомі не тільки широкому колу читачів, але навіть фахівцям, а їхні твори заборонені. Зараз вони повертаються із забуття, а кращі зразки історико-краєзнавчої літератури, які витримали випробування часом, використовуються сучасними українськими істориками.

Тривалий час історична наука, переобтяжена ідеологічними штампами, цілком залежала від політичної кон’юнктури. Лише сьогодні вона підходить до розв’язання складних і суперечливих проблем історії України, висвітлення її маловідомих сторінок, чому значною мірою сприяє активізація діяльності історико-краєзнавчих осередків у структурі Національної спілки краєзнавців.

Джерела та література

- 1 *Ткаченко В. В.* Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20–30-х роках // Рідна школа. — 1991. — № 12. — С. 51.
- 2 *Горбик В. О.* Концепція історичного розвитку України та її відображення в історико-культурній спадщині // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 8, 12, 54.
- 3 *Репина Л. П.* Локальные исследования и национальная история: проблема синтеза // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. — М., 1989. — Вып. 1. — С. 149.
- 4 *Петров Ф. Н.* Краеведческие съезды // Краеведение. — 1925. — № 1–2. — С. 101.
- 5 *Бабенко Л. Л.* Из досвіду розвитку краєзнавства на Україні протягом 20-х рр. — на початку 30-х рр. // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам’яток історії і культури. — К., 1991. — С. 21.
- 6 *Інститут* рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. X. — Спр. 18724. — Арк. 1.
- 7 *Відділ* рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (далі — ВР ІМФЕ). — Ф. 43–9. — Спр. 377. — Арк. 3.
- 8 *Державний архів* Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р — 593. — Оп. 1. — Спр. 1722. — Арк. 159 зв.; *Записки* Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1931. — Т. 1.: Праці історико-краєзнавчої секції. — С. 3; *Заремба С. З., Коваленко О. Б.* Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. — 1983. — № 4. — С. 109; ІР НБУ. — Ф. X. — Спр. 18724. — Арк. 1–6; *Верзилов А. В.* Наукове життя в Чернігові 1914–1925 рр. // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 180–181; Кн. 4. — С. 181–183.
- 9 *Коваленко О. Б., Дятлов В. О.* Сосницьке науково-дослідне товариство // Минуле Сосниці та її околиць. — Чернігів, 1990. — С. 87.
- 10 *Остерське наукове товариство краєзнавства* // Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 31; *Остерський краєзнавчий музей.* — Інв. № КП 12764/С-5712; *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі — ЦДАВО). — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 406. — Арк. 18 зв.; Оп. 6. — Спр. 8590. — Арк. 3–6.
- 11 ІР НБУ. — Ф. X. — Спр. 18691. — Арк. 1–4; *Ніжинський філіал державного архіву Чернігівської області* (далі — НФ ДАЧО). —

- Ф. Р — 6121. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 69–70 зв.
- 12 *Батуринець П.* Конотопське окружне товариство краєзнавства // Червоний шлях. — 1926. — № 7–8. — С. 283–284; ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8989. — Арк. 3.
- 13 *Фесенко М.* Конотопська округа // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 70.
- 14 *Прилуцький* філіал державного архіву Чернігівської області (далі—ПФ ДАЧО). — Ф. Р — 99. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 38.
- 15 *Краеведные* учреждения СССР: Список обществ и кружков по изучению местного края, музеев и других краеведных организаций. — Л., 1927. — С. 131–136.
- 16 *Соколов П.* Институт краеведения // Красное знамя (Чернигов). — 1923. — 8 февраля, 3 марта.
- 17 *Коваленко О. Б., Ткаченко В. В.* Статут Чернігівського інституту краєзнавства (1924 р.). Підготовка до друку і передмова // Питання вітчизняної і зарубіжної історії. — Чернігів. — 1991. — С. 68.
- 18 *Там само.* — С. 68–72.
- 19 *Ткаченко В. В.* Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: Навч. посібн. — К.: Знання, 2007. — С. 179–180.
- 20 *Конференція* краєзнавства Чернігівщини // Красное знамя (Чернигов). — 1924. — 26 сентября, 7 октября; В. К. Краєзнавство в Чернігові // Червоний шлях. — 1925. — № 3 (24). — С. 254.
- 21 *Ткаченко В. В.* Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-рр. ХХ ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1995. — С. 20–21; Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928.
- 22 *Заремба С. З., Коваленко О. Б.* Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. — 1983. — № 4. — С. 111.
- 23 *А. В.* Наукове життя в Чернігові 1914–1925 рр. // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 22–26.
- 24 *Ткаченко В. В.* Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: Навч. посібн.—К.: Знання, 2007.— С. 181–182.
- 25 ДАЧО. — Ф. Р — 593. — Оп. 1. — Спр. 1850. — Арк. 15; *Коваленко О. Б., Ткаченко В. В.* “Тимчасова комісія” для проведення археологічного та архітектурного обстеження історичних пам’яток Чернігова // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернігів, 1992. — С. 148–149; *Макаренко М.* Біля Чернігівського Спаса (археологічні дослідження року 1923) // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 184–196.
- 26 Сосницький краєзнавчий музей. — Особистий фонд Ю. С. Виноградського. — Інв. №№ 2717, 2728, 2749 та ін.
- 27 Остерське наукове товариство краєзнавства // Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 31.
- 28 *Заремба С. З., Коваленко О. Б.* Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. — 1983. — № 4. — С. 109.
- 29 ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8590. — Арк. 3–6.
- 30 ІР НБУ. — Ф. Х. — Спр. 18691. — Арк. 2–3.
- 31 Красное знамя (Чернигов). — 1924. — 8 июля, 13 июля; Юрмас Я. В Чернігівському науковому товаристві // Красное знамя (Чернигов). — 1922. — 28 мая.
- 32 *Коваленко О. Б.* Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. — Чернігів–Ніжин, 1988. — Вип. II.
- 33 ДАЧО. — Ф. Р — 5059. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–61; ІР НБУ. — Ф. Х. — Спр. 18691. — Арк. 2; *Фесенко М.* Конотопська округа // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 70.
- 34 ДАЧО. — Ф. Р — 65. — Оп. 1. — Спр. 1110. — Арк. 61; *Козаченко А.* Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках // Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 11–16.
- 35 ПФ ДАЧО. — Ф. Р — 278. — Оп. 1. — Спр. 1567. — Арк. 4–19, 123, 135–155; спр. 1597. — Арк. 4, 15–19, 32, 69–70.
- 36 ВР ІМФЕ. — Ф. 43–9. — Спр. 382. — Арк. 1–2; Спр. 383. — Арк. 1–2.
- 37 *А. В.* Наукове життя в Чернігові 1914–1925 рр. // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 182; *Ткаченко В. В.* Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств Чернігівщини у 20–30-х рр. ХХ ст. // Україна і Росія в панорамі століть. Зб. наук. праць

- на пошану проф. К. М. Ячминіхіна. — Чернігів: Сіверянська думка, 1998. — С. 313.
- 38 ДАЧО. — Ф. Р — 5059. — Оп. 1. — Спр.1. — Арк. 1–61.
- 39 Фесенко М. Конотопська округа // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 70–71.
- 40 ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8595. — Арк. 77.
- 41 Там само. — Арк. 70–72.
- 42 Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 р. // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.93.
- 43 Ткаченко В. В. Показові політичні процеси 20-х—30-х років ХХ ст. та їх роль у ви-
- нищенні української наукової інтелігенції // Гілея. Наук. вісн. Зб. наук. праць. — Вип. 18. — К., 2009. — С. 48.
- 44 Архів Управління Служби безпеки України по Чернігівській області. — Спр. № 2901–ФП. — Арк. 41–43.
- 45 Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 54–57.
- 46 Там само.
- 47 Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 4.

Volodymyr Tkachenko

The contribution of public organisations of Chernihiv region into development of historic area studies in 1920–1930s

The role of public local historic associations of Chernihiv region in research of history of Territory in 1920–1930s is analyzed. Mainstreams, forms and methods of work of scientific organizations of region and their communications with leading scientific institutions of Ukraine are studied.

Key words: *scientific organizations, historic area studies, All Ukrainian Academy of Science, local history coterie (coterie of regional studies), Central Office of Regional Ethnography, Ukrainian Committee of Regional Ethnography, Commissions of Regional Research of Ukraine.*

